

138
6(B)

अप

वृत्तरत्नाकरव्याख्या

Vrutt Ratnakar Vyakhyana

1

अध्यामीन्द्रसरत्नाकरटीकायां प्रसूता
दिनद्वयप्रत्ययानि रूपकषष्ठाध्यायप्रारंभः

138 B
6

138 B
6 ✓

✓

॥ श्रीः ॥ एवं समादिवृत्तत्रयमभिधापेदानी तेषामुत्पत्तिप्रदर्शनायोक्तानां च वृत्तानां कविप्रयोगेषु दृश्य
मानानां सद्भावोपपत्तये प्रस्तारादयः षट्प्रत्यया व्याख्यातव्याः । प्रतीयते संख्यादिके मे । - स्ते प्रत्य।
याः । संभावितेषु वृत्तेषु विश्वासापरपर्यायप्रत्यया धायकत्वाद्वा । ते च प्रस्ताराद्याः षट् । तदुक्तं ॥ प्रस्ता
रो नष्टमुद्दिष्टं क्व व्यादिलगक्रिया । संख्यानमध्ययोगश्च षडेते प्रत्ययाः स्मृताः । इति । ते त्रयनष्टादिषु
दीनां प्रस्तारज्ञानाधीनत्वात् प्रस्तारं तावद्वाह ॥ यादे सर्वगुरावाद्यास्त्रयं न स्पगुरोरथः । यपोपरितेपा
शेषं भूयः कुर्यादमं विधिं । कुनेदद्यादुत्तनेव यावत्तर्जलघुर्भवेत् इति । प्रस्तार्य वृत्तजातिपादस्य व
र्गसंख्याकसर्वगुरो यादे लिखिते सति तत्राद्यात् प्रमादुरो रधोलुं स्थापयेत् । प्रथमत्वं च गुरु
पेक्षयानतुवर्गापेक्षया तत्पा - द्विद्वितीयभेदे आद्यगुरोरभावात्तृतीयमेदानुपपत्तेः । तं लुं न्य
स्पयपोपरियंतेतयेवावस्तनाधस्तनपङ्क्तौ । शेषं यादवर्गसंख्यापूर्त्यवधिद्वितीयादिकं गुरुं ल
लुं वा लिखेत् । यत्रोपरिगुरुस्तत्राधस्तादपि गुरुत्वं शोपरिलघुस्तत्राधस्तादपि लघुरित्यर्थः । भूयः १

नरमुपर्वोक्तं विधिं लेखनरूपं कुर्यात्। तृतीयादि पंचमौ गुरुमध्ये आद्यगुरोरधोलघुशेषं चोपरिवदेवेत्य
र्षः। एवं सति तृतीयभेदे आद्यस्थानस्य प्रत्यक्षात्तत्किं लेख्यमित्यत आह कुन इति। कुने न्यूनस्थाने गुरु
ने वदधा। लिखेत्॥ बहुवचनमुत्तरोत्तरपंक्तावपि न्यूनगुहणं प्राप्तं - - - भूयः शब्दोपि वाप्यापी
तेषः। तेन पुनः पुनर्गुर्वपेक्षया आद्यादुरोरधोलघुलिखित्वा शेषमुपरिवदेव संपाद्य न्यूनस्थाने गुरु
रवोदधात्त्यर्षः॥ प्रस्तारकरणो वधिमाह। पावदिति। सर्वलघुपादः इत्यारोपावद्वतितत्त्वे वं कुर्या
त्। प्रस्तारोक्तिमुपसंहरति। प्रस्तारोपंस्तमारब्धात् छंदो विविति वेदभिरिति। प्रस्तार्यते इति प्रस्तारः प्र
स्तार्यते नेन छंद इति वा। छंदो विविति छंदः शास्त्रं। तदुक्तं। स्थापयेत्त्रयमधोगुरोः पुरः स्थाप्योप
रितपे वरेत्। पश्चिमं च गुरुभिः पुनः पुनः सर्वलघुवधि रित्ययं विधिः रिति। तदिदमुक्तादौ पोष्यते।
तत्रोक्तायां पया ॥५॥ तस्मादिदं विकल्पत्वात्। अमुक्तायां पया ॥५॥ मध्यायी वया ॥५॥ एते मगलानां पर
वसिध्यंति। चतुरक्षरायां प्रतिकायां पया एव सर्वे गुरुलिखेन् ॥५॥ खगुरोश्चाते ॥५॥ पूर्वपूर्वापेक्षया

५५५ उत्तरोत्तरस्पर्दिगुणभेदाभवन्ति। अत्रमामकः संग्रहः श्लोकः ५५५५१
 ५५५ आधोलघुं पूर्ववत्तुल्यं मूलगुरोः पुनर्लघुमधो शेषं पुनः ५५५५२
 ५५५ शेषलघुं कृपादं च यावत्पुनः कार्योपविधिरित्यचीकृतं ५५५५३
 ५५५ समेषु तु अर्धसमस्येव यादता प्रकल्पप्रस्तारः कार्यः ५५५५४
 ५५५ अर्धसमस्यप्रस्तारे अर्धप्रस्तारः कार्यः इति। तद्यथा। व्यभारपा ५५५५५
 ५५५ ता कल्पनया चतुर्भारपूर्वोक्तप्रस्तारवत्प्रस्तारे व्यभारक ५५५५६
 ५५५ षष्ठः ५५५ एकादशा ५५५ षोडशानां ॥ ॥ भेदानां समवृत्तभेदत्वे ५५५५७
 ५५५ शुद्धार्धसमप्रस्तारः सिद्धे भवति तदुक्तं। प्रस्तुतभेदकारी विकल्प ५५५५८
 ५५५ संख्यापांतुगणना कार्ये वअमपानयोदिष्टाद्यसिद्धे ५५५५९
 ५५५ समस्यत्रापि योज्यं। विषमाणां तु प्रस्तारे पादचतुष्टयात्मकस्य ५५५६०
 ५५५ ५५५ पादसर्वगुणं लिखेन्मुखगुरो ५५५६१
 ५५५ ५५५ पूर्ववत्। तुनेन्यस्यगुणं न ५५५६२
 ५५५ दमनारायणः प्रस्तुतिम्। ५५५६३
 ५५५ दइत्यस्य। पलभूतान्तात्। तदुक्तं। ५५५६४
 ५५५ देवदंतिपादइत्यरूपस्यार्धपाद ५५५६५
 ५५५ दसः षोडशभेदाः। तत्र प्रथमे ५५५६६
 ५५५ नार्धसमभेदकत्वात्ताम्यरित्यज्य ५५५६७
 ५५५ प्रस्तारक्रमायातोपि वर्जनीय इति ५५५६८
 ५५५ द्वादशशुद्धार्धसमभेदाः। यथा ५५५६९
 ५५५ ५५५ पादस्यानीयत्वं प्रकल्पप्रस्ता ५५५७०

एः कार्यउक्तं हि विषमप्रस्तारे ॥ ११११ ॥
 ज्यानायां सर्वगुरोः ॥ ११११११११ ॥
 यः कुर्यादिति द्वितीयप्रस्तारे ॥ ११११ ॥
 पुप्रस्तारं यावत्कृत्वा तु नेगुन् ॥ ११११ ॥
 वंमध्ये पूर्ववत्समाधुसमस्त ॥ ११११ ॥
 सप्तदशोत्सं यावद्दर्जनीयाः ॥ ११११ ॥
 द्विपंचाशः ॥ ११११ ॥ ११११ एकोन ॥ ११११ ॥
 कशता ॥ ११११ ॥ ११११ सप्तत्रिंश ॥ ११११ ॥
 शत ॥ ११११ ॥ ११११ अष्टाशीत्यधिकशत ॥ ११११ ॥
 एकोनचत्वारिंशदधिकद्विशत ॥ ११११ ॥ ११११ षड्पंचाशदधिकद्विशतसंख्याः ॥ ११११ ॥ ११११ एवं षोडश ॥ एषाम

ध

लो

लघुं दत्ता प्रस्तारः कार्यः इति ॥ ॥ अथ प्रस्तारशोधनोपयोगिनः समाह्वयः स्यात् यो मवेदं कस्तस्यार्धे धर्मे समे
चलः ॥ विषमे चैकमाधापतर्धे गुं रुभवेदिति अकः इत्यतः परंतत्रे स्याद्धार्यं ॥ ततश्च नष्टस्य वृत्तस्य
कस्तत्र समे सति लघुर्लैरव्यः ॥ तस्य चार्धः धर्मुतेः धं किं समे सति लघुः नष्टस्यां के विषमे सति गुं रुभवे
ह्यैव इत्यर्थः ॥ तदनंतरं तस्मिन् विषमे एकमधिकमाधापसंयोज्यो को जातस्तस्यार्धे विषमे सति
गुं रुः समेतुल्यः ॥ विषमे लघुं करणाशक्तेरेकमधिकं प्रक्षिप्य ॥ धं यत् ॥ तस्मिन् न धं विषमे गुं रुः
समे लघुरित्येवं विवक्षितं नष्टवृत्तां हारसंख्या पूरणं यावत् कुर्यात् ॥ अर्धे धं इत्युभयत्र वीसया पुनः
पुनः करणं सूचितं ॥ यथा च हारे प्रस्तारि पंचमं वृत्तं कीदृगिति प्रश्ने पंचमां कस्य विषमता दुरु विम
स्यैकस्यार्धे अं कस्य विषमता दुरे वा पुनः सैकस्यार्धे अं कस्य समता एव ब्रूयति ॥ यथा ॥
तीयं पंचमस्तगराः ॥ समो हारं यथा ॥ चतुरहार प्रस्तारे चतुर्थं वृत्तं कीदृगिति प्रश्ने सत्ता एव
धुत्तर्धे अं के पुनर्जुधुः ॥ शिषे धं के धित एकस्य सत्ता दुरुः ॥ शिषे कां के सै के धिते पुनर्गुं रुः ॥ य

याः॥॥॥ एवं सर्वत्रासर्वत्रप्रथमे मेदे प्रथमीकस्य विषमत्वात्सैकार्धतायामपि विषमत्वात्सर्वगुरुता अर्ध
 समानां तु नष्टे पूर्वोदाहृतं च क्षरयादार्धसमप्रस्तारे पंचमो भेदः कीदृशगिति प्रश्ने पंचानां विषमत्वाद्गु
 रूः। सैके ध्वेत्रयाणां विषमत्वात्पुनर्गुरुः। सैके ध्वेद्वयोः समत्वाद्त्रयः द्वयोरर्धे विषमत्वाद्गुरु इति सिद्ध
 मर्धे॥॥॥ इति तृतीयार्धमप्येवमेव। अत्र यदि समाधे समयोः संसृष्टत्वं तदा पंचमत्वं। पुनस्तु शुद्धार्ध
 समगणनात्तदा प्रथमस्य सर्वगुरोः समत्वात्सागे चतुर्धत्वात्। नष्टसिद्धिस्तु संवलितसंख्ययेवेत्युक्तं
 प्राक्। एवं सर्वत्रापि। विषमाणां तु नष्टे च क्षरविषमवृत्तस्य चतुर्धत्वे भेदः कीदृशगिति प्रश्ने उक्तविधा वि
 धाने॥॥॥ अयं चतुर्धः। अत्रापि समाधे समसंवलने चतुर्धत्वात्। शुद्धविषमभेदे तु प्रथमस्य समा
 धे समतया सक्तत्वात्तृतीयता। एवं सर्वेष्वर्धसमविषमेषु योज्यं॥ अत्र मदीयः संग्राहश्लोकः। पृष्ठा
 के विषमे समे गुरु लघु पुमे तथैकाधिका पुमे ध्वे विषे न समे गुरु लघु भूयो वशिष्ठे ध्विते। तद्वन्म
 स्य विवक्षितान्गुल लघून्मावद्विद्वद्भादिदं श्रीरामेश्वरभट्टसुनुरकरो नष्टे विधायी दृशात्॥ १॥

अथ मात्रावृत्तेनष्टं तत्र त्वाववा र्षं षण्मात्रा प्रस्तार उदाहरणमुच्यते ॥ षण्मात्रा प्रस्तारेषु सप्तमस्थाने कीदृ
गाणोस्तीति प्रश्ने षडपिकलास्तावत्पृथक्स्थापनीयाः ॥ तत्र प्राथमकलो परि। षं कश्चं कावे कीकृत्य पं
चां कंचतुर्थो परि। अं क पंचां कावे कीकृत्वा षां कं पंचमो परि। पंचा षो चै कीकृत्य त्रयोदशां कं षष्ठो परिवि।
म्यसेत्। यथा। १। २। ३। ४। ५। १३। एवं सर्वत्र पूर्वकलाहयोपरिस्थां कद्वयमे कीकृत्य परपरकलास्तु म्यसे
त्। एवं कृते पृ। षां कनंति म कालो पप्यं के लोपयेत्। अवशिष्टे कः व्यवहित पूर्व
पूर्वतरं पूर्वतमं वां कं यथा संभवं लुं पेत्। तत्र यस्य पस्यां कस्य लोपो भवति तत्तदधस्तन कलास्वमि
मकलामाहायगुरुतामेति। एवं यावत् संभवं कुर्यात्। प्रकृते पृषां कं सप्तकं त्रयोदशां के विलोतप्या
वशिष्टेषु षडं केः षौ न लुप्यंति इति पंचलोपयेत्। अवशिष्टे एकां के त्रयोदशान लुप्येते इति एकां कस्य
लोपे भूयतीति। एवं कृतं पंचमैकां कपोर्लुप्तत्वात्तदधस्तने मात्रै चतुर्थप्रथमे पंचमद्वितीयमात्रे आ
हायगुरुतां गच्छतः। एवं कृते सिद्धः षड्गुलः सप्तमप्रस्तारः ॥ ५॥ एवं मात्रावृत्तेषु सर्वेषु लोपः। षं कच

द्विप्रसंगात्तुनां द्वादशमस्माभिः ॥ यदाहुः ॥ नष्टे सर्वाः कलाः कार्या अंकन्यासस्तु पूर्ववेत्ता मूर्च्छाकः शेषके
 लोप्यः परोप्यं कोत्र लुप्यते ॥ यस्य यस्य भवेद्भ्रौ पोष्यक्रमेण पुनः पुनः ॥ तद्बो गुरुतामेति परया कलया
 सहेति ॥ उद्दिष्टस्य तैः पूर्वमुक्तत्वा पूर्ववदिति उद्दिष्टवदित्यर्थः ॥ आर्यायामात्रावृत्ततादनपारीतानवृत्ति
 हावपितमात्रविषयो लघुमायमात्राप्रकरणे प्रसंगादस्माभिरुक्तः ॥ ॥ अप्रस्तारशोधनायो
 पयुक्तमुद्दिष्टमुद्दिशति ॥ उद्दिष्टं हि गुरानाघादुपर्यंकान्तमालिखेत् ॥ लघुस्थायेतु तत्राकाशैः सैकै
 र्मिश्रितैर्भवेदिति ॥ आघादक्षरादभ्योपरि आघादेकांकादभ्युद्दिगुरान् नद्दिगुरान् न कानुत्तरोत्तरं लिखे
 त ॥ तत्र लेखने लते सति लघुलेखोपरि स्थाप्यंकात् सैर्मिश्रितैर्यथास्थानं योजितैरेकेनाधिकेन सहितैरुद्दि
 ष्टैर्भवेदिति आद्यद्दिगुराशब्दयोरावस्थाव्यवहितान्वयेन व्याख्येयः ॥ उपरीत्युपलक्षणां मधो लेखनेष्वह
 ते ॥ यथा योजितैरेकेनाधिकेन सहितैर्भूतैः प्रस्तारे तद्गुरुर्भेदः कात्तिप्रतिप्रश्नेत्यास ॥ १११४ ॥ अत्र राम.
 लघुस्थेकांकव्यक्रमेण लेखनेन पराकसहिताश्चत्वारो भेदा भवन्ति ततश्चतुर्थं भेदं कथयेत् ॥ एवं चतुरक्षरे आ ५

धंतगुरुः कृतिपरतिप्रश्नेमासः अत्रलघुस्थाम्पां ध्वं कुचतुरं काम्पां सप्तमवतिततः सप्तमोपंभवति मेहः।
 एवं सर्वत्र। अर्धसमेपिचतुरं भारार्धं ५५।५ अयं प्रस्तारकिं स। १।२।४।८। व्याकृतिप्रश्नेमासः १।२।४।८। लघु
 स्पेचतुरं के सैके पंचमो मेहः समार्धसमसं सृष्टायां। शुद्धा ५ ॥ ५ धंसमेपु पूर्वनायेन च ५५।५ तुर्षः।
 एवं सर्वशविषमैष्वपि ध्वं भारपादकविषमवृत्ते ॥ ५५५५५५ अयं मेहः कतमरतिप्रश्ने १।२।४।८। १६।३२। ६४। १२८
 मासः यथा अत्रलघुस्थाम्पां वेक ध्वं कुचतुरं स्तावत्तं रमाक समार्धसममे लने न जानीया ॥ ५५५५५५
 र। शुद्धविषमेषु तु तृताया। एवं सर्वेषु विषमेषु लेयं। अत्र संग्रहं श्लोकः प्रथमादिगुराणां कान् प्रस्तारापाद
 पर्यधो वा स्यात्। लघुगैरं केः सैके मिलितैरुद्दिष्टमुद्दिष्टं ३॥ सूत्रे तद्दिष्टं प्रकारांतरं मुक्तं। पदं तं जिज्ञासेत्
 तद्रूपं प्रस्तार्यत न्मध्यस्थं लघुषु यो लघुस्तदु पर्यधो वा एकां कलिखित्वा तत्रैव तं दिगुरायेत्। ततस्त
 पूर्वस्मिन्गुरौ लघौ वा तमं कं दिगुरां लला पूर्ववन्मसेत्। यदा स्वेवं प्रकारे क्रियमा लो गुरु मा पद्यते संख्यात
 एतन्मध्ये एकत्पक्ता पुनस्तत्रोत्तरं दिगुरां तां लला गुरुस्थाने एकं तत्का पुनर्दिगुरां नादि क्रमेणायावत्

स्तारपूर्तिं कुर्वन्ति। एवं कृते या संख्या संपद्यते तावति वंत दत्तजानीयात्। यथा चतुरश्ररे गुह्यं प्रहो गुरु चेति व
तं कतिपयमिति प्रश्ने मासः ॥ ५॥ ५५॥ अत्र लघु धः संख्यां कदि गुरा ये स तं च पूर्वस्मादुरोर धो हि गुरा तं चतुरं कं
चिद्विरम्य गुरु स्य संख्यां त्वा रं कं ज्ञात्। अवशिष्टं स्म कं स्तावति धेव जमिति ॥ ॥ अथ मात्रावृत्ते उदि
ष्टं। उदिष्टवृत्तप्रस्तारं कृत्वा प्रथमकलायां प्रथमां कं दधात्। द्वितीयकलायां नष्टमायेन द्व्यं कं ततस्तृतीय
कलायां एक द्व्यं कौ मेलयित्वा त्र्यं कं चतुर्थ्यां द्विष्टवृत्तप्रस्तारं कृत्वा प्रथमकलायां प्रथमां कं दधात्। द्वितीय
कलायां नष्टमायेन द्व्यं कं ततस्तृतीयकलायां एक द्व्यं कौ मेलयित्वा त्र्यं कं चतुर्थ्यां द्विष्टं कौ मेलयित्वा पंच
त्र्यं कौ मेलयित्वा पंचां कमित्येवं पूर्वपूर्वा कद्वयमेलनं कृत्वा ततोत्तरकलायां नष्टेन प्रवृत्ता गुरोनुमात्राद्वय
स्य वर्तमानत्वा रं कं संकरा र्थमेकां क उपरि देयो द्वितीयस्त्वध इति विशेषः। एवमं के पुस्त्या पितेषु अं स कला
यां यां कस्तन्मध्ये गुरु शिरसि स्थिता ये कास्ताने को लस्य पातयेत्। अवशिष्टा कवृत्तं तं रव्याष्टवृत्तं सजा
नीयात्। यथा आद्यंत गुरुः षड्गुणः प्रस्तारः कतिपय इति पृष्ठे मासः ॥ ३५८॥ अत्र गुरु शिरस्येकां कां

राम०

६

कौमिलितौ नवतेतु कुलास्य ज्योदशस्वपनेया अवशिष्टाश्चत्वारः सा संख्योर्द्विप्रस्तारस्य ॥ एवं मात्रावत्तेष्व
पितृयांतदुक्तं । पूर्वस्यां प्रथमः समौ क उपरिस्थाप्योपुगायाह पंतपुज्यैक पुगौ जयं त्रियुक्ता मूर्द्धिह्येन ज
यां एकी कृतसचपंचकं जलनिधां वेवं लुते लुप्यते शेषे स मुहूर्द्धकां कुरुवेदुर्द्विष्यो धस्तरेति ॥ आर्यासु तु
प्रकारांतरमपि तत्प्रकरणे वाभ्यधापि ॥ ॥ अथोक्ताद्विषु सर्वगुर्वै कलवृद्धि वृद्धि वृद्धि वृद्धि पादकवत्त
कथनद्वारा प्रस्तारशोधनायै कद्याद्विजगत्क्रिया माहावर्गान्वित भवान् सै कानोत्तराधर्यतः स्थितान् । ए
काद्विक्रमैतश्चैतानुपपत्त्यं परिनिहितेत् । उपांत्यतो निवर्ततस्य जने कैक मूर्द्धतः । उपर्याद्यादुरोरेव मे कद्या
द्विजगत्क्रियेति मुक्ताद्विचतनिष्ठान्वर्गान्वर्गसंख्या कानेकां कानेकां कानेकां नाधिकेन सहितानोत्तराधर्यत
उत्तराधरभावे वस्थितान् कुर्याद्विषयाहारः । ओत्तराधर्यत इति गुणवचनब्राह्मणदिभ्यः कर्मणि वेति ब्रा
ह्मणदिताश्च वेद्यन् । ततस्तसिः । एता मूर्द्धस्याभ्युत्तानं कानेकाद्विजगत्क्रियेति पप्यं पप्यं के निहिते
तमेलयेत् । मेल्यमानां कसमसंख्याया उपरि होमो मेलनं ननु स्वसैव स्वहपतः तस्या नैभ्युत्तता प्रसक्ता

७

तीयादिमेलनावृत्तभावापत्तेः। अधस्तनमेकांकंतदुपर्येकांकेमेलयित्वा ध्वंकं कुर्यात्। तंतृतीयैकांकेसंयोज्यं
 कं कुर्यादित्येवमुत्तरोत्तरंकुर्यादित्यर्थः॥ उपांत्यस्याप्यंत्यमेलनेप्रसक्ते पंचबादमाहोपी सत इति। उपांत्य
 पर्यंतंमेलनं कृत्वा तमत्येऽमेलयित्वैव प्रत्यावृत्त्येकैकं सजननिवर्त्ततविरमेत्। अंत्यप्रथममेलने स
 र्वोपरितनः। द्वितीयमेलनावृत्तौ तदधोभावी द्वितीयः। तृतीयावृत्तौ तदधोभावी तृतीय इत्येवमुत्तरोत्त
 रोज्ञेयः। उपांत्यं चांतांताधोभावी। प्रतिमेलनावृत्तत्येकमेकमंकं सत्काधस्तनो लयेदिति फलिता
 र्थः। एकैकमिति वीसपासवधिसनांकपर्यंतं पुनः पुनर्मेलनावृत्तिकार्ये सप्तसुचत्॥ सिद्धमाह उपरा
 ति। एवं कृते आषाढप्रथमादुरोः सर्वगुरोर्भेदादुपर्यनंतरं मेकदि आदीनां लेखनां क्रियासेयेति शेषः।
 प्रथममेकः सर्वगुरुजदधस्तनाकसंख्या एकलववस्तदधो कसंख्या द्विगुरवश्चतुर्थके त्रिगुरवः इत्यादि
 प्रकारेण गुरुक्रिया। अत्र च भरे उदाहरणं। एवं सैकान्वृत्तवर्गसंख्यानेकांकां ससेत्। चतुरभरे च रम.
 यथा। ततो धस्य मेकांकंतदुपरि स्येकांके संयोज्य ध्वंकं कुर्यात्। पचाशभरे। चतुरभरे य